

ЗАГАЛЬНЕ, ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНЕ, ТИПОЛОГІЧНЕ МОВОЗНАВСТВО

Ільченко І.І.

кандидат філологічних наук, доцент;

Ісачук Н.В.

студентка,

Запорізький національний університет

БІНАРНІ ОПОЗИЦІЇ В ТОПОНІМІЇ НАДВЕЛИКОЛУЖЖЯ

Топонімія кожного народу – це продукт його історії й культури в широкому розумінні. Розвиток власних назв закладений в історичному потенціалі різноманітних сфер людської діяльності. Топоніми виникають у колективі виходячи з його потреб і відображають головні риси способів мислення на певному ступені історичного розвитку [4, с. 7].

Говорячи про конкретний регіон ми не повинні забувати про його самобутність. Топонімія Надвеликолужжя, як і всієї України, сформувалася в процесі складного історичного розвитку. Численні племена і народи за довгі століття свого перебування на території Нижньої Наддніпряни залишили свої назви, пов'язані не тільки з природнокліматичними умовами і господарським побутом, але й з окремими подіями. Історія Великого Лугу сама по собі складна й суперечлива. Мабуть, важко знайти ще такий регіон, який зазнав би впливу стількох міграцій народів, які спричинилися до корінних змін у політичному, соціально-економічному й культурному житті краю. Проте вони, як і історична строкатість етнічних комплексів Надвеликолужжя, не пішли в небуття, а знайшли відображення в мовних фактах, що часто накладалися на попередні, поступово пристосовуючи їх до нових мовних стосунків [1, с. 10].

Джерелом топонімічного матеріалу став словник В. А. Чабаненка «Великий Луг Запорозький», словник енциклопедичного типу, в якому подано історичні, географічні, археологічні, лінгвістичні, фольклорні та інші відомості про топонімічні об'єкти, абсолютна більшість яких назавжди зникла з карти Надвеликолужжя.

Найпоказовішими в плані відбиття опозицій є топоніми. Оскільки спочатку головною природною функцією топонімів була адресна, тобто така, що містила відомості про сам об'єкт і про його зв'язки з іншими об'єктами, тому система протиставлень часто базується на відношеннях

типу «*верхній – нижній*», «*ближній – дальній*», «*старий – новий*», «*малий – великий*» «*мокрый – сухий*». Досліджуючи типи гідронімів, І. Муромцев зазначає: «Неабияке місце серед гідронімів басейну, що співвідносні з фізико-географічними ознаками території, посідають назви вод і потоків, що характеризуються їхніми розмірами – довжиною, шириною, глибиною, формами та особливостями прирічкового рельєфу, вказівкою на місцеположення» [5, с. 48].

Часто такого роду топоніми фіксуються в межах одного району. Усі ці види називання є типовими для слов'янської ойконімії, а розбіжності мають здебільшого регіональний характер і проявляються передусім в лексичній та морфологічній площинах.

Серед топонімів Надвеликолужжя, як і в системі топонімів інших слов'янських і неслов'янських територій, є чимало найменувань, які утворюють бінарні опозиції структурно-семантичного плану. Суть таких опозицій полягає у протиставленні одиниць одномірного характеру, що мають генетично спільні та відмінні ознаки, їх виникнення є одним із шляхів розвитку системи топонімів [2, с. 30].

Цікавим є той факт що бінарні опозиції представлені в усіх топонімічних класах: ойконімах (назвах поселень), мікротопонімах (назви ярів, плавнів, гряд, урочищ, мисів, кутів, балок, байраків, островів) та гідронімів Надвеликолужжя:

назви островів – *Великі Кучугури – Малі Кучугури, Верхня Хортиця – Нижня Хортиця, Великий Татарчук – Малий Татарчук; гряди* – *Велика Піскувата – Мала Піскувата; заказники* – *Великі Кучугури – Малі Кучугури; миси (роги, кути)* – *Великий Кут – Малий Кут; назви поселень* – *Верхня Хортиця – Нижня Хортиця, Верхня Криниця – Нижня Криниця; озера* – *Велике Піскувате – Мале Піскувате, Велике Сліпоконове – Мале Сліпоконове.*

Бінарні опозиції за структурою поділяються на складні та складені. Першу групу становить невелика кількість топонімів, в яких обидва члени опозиції мають такі диференціюючі елементи – *мало-, вище-, ново-, верхнє-* (***Вищетарасівка, Верхнетарасівка, Малокатеринівка, Нововоронцовка, Новоолександрівка, Новопавлівка***). Складні назви, як відомо, виникли із топонімічних словосполучень у результаті загальнономовного процесу універбізації, що пояснюється як бажанням простішого і економнішого вираження назви одним словом, так і більшим ступенем прояву термінологічної ролі ойконіма, тобто прояву саме називної функції [3, с. 71]. Проте на території Надвеликолужжя у цей період процес творення таких назв ще не завершився, про що свідчать їх пізніші фіксації у формі складених ойконімів: *Мала Катеринівка, Мала Павлівка*. Таким чином творення ойконімів з диференціюючим елементом можна пояснити відповідним періодом у

розвитку мови (процес універбізації), а також територіальним впливом іншої топонімічної системи.

До другої групи відносяться опозиції, в яких спільним компонентом обох членів є іменник або прикметник, що має диференціюючі доповнення, які Л. Білецький називав «топонімічними епітетами», а А. Корепанова – «топонімічними означеннями» [2, с. 32]. Ця група є найбільш чисельною в топонімії Надвеликолузжя. Опозитивність у них виражається переважно у таких антонімічних означеннях, як «старий – новий», «великий – малий», «верхній – нижній».

Дуже влучно зазначає А. Корепанова: «Бінарна протиставність в ойконімах останніх двох груп може виражатися не лише повними членами опозиції з диференціюючими доповненнями чи композитними елементами, а й відношенням назв, що мають чисті основи, до назв, які є основами з диференціюючими доповненнями чи елементами» [2, с. 31].

Протиставлення в топонімії відбувається під впливом екстралінгвістичних факторів – це зумовлюється потребами суспільства, а саме виражати мовними засобами відношення нових назв до існуючих, в більшості опозиція – «старий – новий». Всього на території Надвеликолузжя є тільки один топонім зі словом «старий», а зі словом «новий» нараховується до 10. Бінарну співвіднесеність «старий – новий» має одна пара – *Старий Базар – Новий Базар*, крім того, в 3 парах співвіднесеність лексично не виражена: *Запоріжжя – Нове Запоріжжя, Нова Больбатова, Нове Поле* (не представлено слово «старий»). Перевага визначення «новий» (майже в 5 разів більше, ніж «старий») викликана: 1. пропуском визначення «старий» в парах найменувань; 2. тим, що старий об'єкт, ім'я якого перенесено на нове поселення, знаходиться за межами досліджуваної області, таким чином, член бінарної опозиції міг залишитися на колишній території. Саме такий системний аналіз може наштовхнути на пошуки відповідних населених пунктів.

Топонімів зі словом «великий» – 14, зі словом «малий» – 16. Всього пар, що співвідносяться – 16, із них 14 пар лексично виражених (*Великі Кучугури – Мали Кучугури, Великий Дубовий – Малий Дубовий, Великий Пурисів – Малий Пурисів, Великий Татарський – Малий Татарський, Великий Татарчук – Малий Татарчук, Велика Піскувата – Мала Піскувата; Великий Затін – Малий Затін, Великий Кут – Малий Кут, Велике Закітне – Мале Закітне, Велике Котове – Мале Котове, Велике Криве – Мале Криве, Велике Свирівське – Мале Свирівське, Велике Сліпоконове – Мале Сліпоконове, Велике Ямкувате – Мале Ямкувате*), 2 пари з пропущеним словом «великий» (*Павлівка і Мала Павлівка, Плавні і Мала Плавня*). Неважко помітити, що співвідношення «великий – малий» більш чітке і реальне, ніж співвідношення «старий – новий».

Показовим є і той факт, що всі 16 бінарних пар «великий – малий» знаходяться в межах однакових районів.

Ще більш чітким є співвідношення між визначеннями-диференціаторами «верхній – нижній». Всього топонімів зі словом «верхній» на поданій території 6, зі словом «нижній» – 5. Відповідно 4 пари: *Верхня Хортиця – Нижня Хортиця, Верхній Демський – Нижній Демський, Верхня Криниця – Нижня Криниця, Верхній Токмак – Нижній Токмак*. Без співвідношення залишився острів *Нижній Просеред* та село *Верхня Терса*, хоча на території Великого Лугу є річка *Нижня Терса*.

Слід відзначити, що топонімія Надвеликолужжя не виявляє великої різноманітності щодо засобів творення бінарних опозицій. Дуже обмеженим є коло диференціюючих означень, не вирізняються багатством щодо семантики диференціюючі елементи у бінарних опозиціях контекстуального характеру. Тому протягом усього періоду на даній території домінуючими були складені бінарні опозиції. Вони поширені практично на всій його території, хоч опозиції з диференціюючими означеннями «верхній – нижній» більш властиві передгірським і гірським районам.

Список використаних джерел:

1. Ільченко І. І. Антропонімія Нижньої Наддніпрянщини. Навчально-методичний посібник. – Запоріжжя, 2014. – 84 с.
2. Корепанова А.П. Протиставлення як засіб утворення слов'янських ойконімів // Мовознавство. – 1973. – № 4. – С. 30.
3. Корепанова А.П. Процес універбізації у власних назвах // Мовознавство. – 1972. – № 6. – С. 70-74.
4. Купчинський О.А. Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень. – К.: Наукова думка, 1981. – 241 с.
5. Муромцев І. Вибрані праці / І. Муромцев. – Х.: Харківське історико-філологічне товариство, 2009. – 310 с.
6. Чабаненко В.А. Великий луг Запорозький: Історико-топонімічний словник. – Запоріжжя: ЗДУ, 1999. – 330 с